

ПОЛЬОВА СТРУКТУРА ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

У статті визначено основні напрямки дослідження терміносистем; охарактеризовано особливості польового підходу до вивчення системних відношень у мові; розкрито поняття «лексико-семантичне поле» та «термінологічне поле» і окреслено їхні характеристики; досліджено польову структуру залізничної термінології української мови.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносистема, семантичні відношення, лексико-семантичне поле, термінологічне поле, ядро та периферія термінополя.

Терміни будь-якої галузі знання є мовними виразниками понять, сутність яких відображається через співвіднесеність між ними. Відповідно, важливим етапом дослідження науково-технічної термінології є понятійне структурування, яке передбачає визначення предметно-понятійного поля, встановлення зв'язків і відношень між поняттями, моделювання класифікаційних схем тощо [3, 29].

Теоретичні засади вивчення смислових зв'язків усередині термінологічної лексики розглянуто в працях Д. С. Лотте, В. П. Даниленко, О. В. Суперанської, Н. В. Подольської, Н. В. Васильєвої, А. А. Уфимцевої, Н. Д. Шмельова, А. І. Кузнецової та ін. Актуальним залишається ґрунтовне дослідження термінологічних систем окремих галузей знання, зокрема класифікації термінологічної лексики, визначення її структури.

Понятійне структурування транспортної термінології вже було предметом лінгвістичного опису. Так, у дисертаційному дослідженні Ю. М. Ревіної побудовано ядро-периферійну організацію лексичних одиниць автомобільного медійного дискурсу на матеріалі російської та німецької мов. Польову структуру термінолексичної автомобілебудування та ремонту транспортних засобів на матеріалі української мови розглянуто у роботі Н. В. Нікуліної. Опис термінополя «залізничний транспорт» здійснено в роботі О. В. Демішкевич «Соціолінгвістичне дослідження англійської термінології залізничного транспорту», а також у роботі О. М. Міронеско «Термінологія залізничного шляху і колійного господарства у сучасній російській мові». Українська термінолексика залізничного транспорту ще не була предметом лінгвістичного дослідження.

Метою нашої статті є визначення основних характеристик поля, окреслення понять «лексико-семантичне поле» і «термінологічне поле» та опис польової структури термінології залізничного транспорту української мови.

Терміни на позначення предметів і явищ об'єктивної реальності та поняття про них взаємопов'язані між собою. Однак, на думку дослідників, терміни групуються не в будь-якому порядку, зумовленому системою певної мови, а у зв'язку з системністю відповідної науки, що створює особливі парадигматику й сполучуваність, яка не спричинюється нормами мови [12, 116–117]. Через визначення зв'язків усередині термінології можливе розкриття поняття цілісності терміносистеми – якості, яка виникає в результаті взаємодії її складових, коли характеристики кожного з елементів системи залежать від його місця і функції у ній [9, 68]. Відмінність терміносистем різних галузей людської діяльності полягає не лише у «відмінності змісту понять, що виражаються термінами, але й суто лінгвістичними ознаками, різним відношенням до семантичних процесів» [1, 39].

Дослідження терміносистем, на думку вчених, може здійснюватися за трьома напрямками:

- 1) вивчення словникового складу за предметними групами;
- 2) дослідження смислової сторони мови за понятійними та семантичними полями;
- 3) історико-семасіологічне вивчення лексико-семантичних груп тієї самої або різних мов [13, 18].

Певним недоліком першого підходу є звернення виключно до логічного принципу класифікації лексичної системи, у результаті якого формується недостатнє уявлення про її характер. Застосування другого напрямку спрямовується на розкриття закономірностей семантичних зв'язків між мовними одиницями тієї чи іншої системи. Так, розробник теорії «семантичного поля» Й. Трір розрізняє два види поля: понятійне та словесне, елементарними одиницями яких є відповідно поняття або слова [4, 106], однак критики зазнало основне положення теорії Й. Тріра – повна відповідність понятійного та словесного полів [13, 36]. Розвиток теоретичної думки в межах зазначеного напрямку привів до виокремлення двох основних шляхів розробки теорії «семантичного поля»: вивчення парадигматичних відношень між лексичними одиницями, тобто парадигматичних полів (Л. Вейсгербер, К. Ройнінг), та синтагматичних відношень, тобто синтагматичних полів (В. Порциг, Г. Мюллер). Третій напрямок (М. М. Покровський, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов) відображає розуміння системи як єдності «закономірно розташованих і таких, що діють у взаємному зв'язку частин та одиниць мови», що передбачає не лише «аналіз самих матеріальних

одиниць, відношень і зв'язків, у яких вони знаходяться, але їх синтез, що дозволяє з більшим або меншим ступенем адекватності виявити природну структуру мови в цілому або окремої її галузі» [13, 72].

Підсумовуючи сказане вище, можемо зробити висновок, що сукупність лексичних одиниць, які складають певну лексичну систему, пов'язана між собою на внутрішньомовному, зовнішньомовному та позамовному рівнях [2, 5]. Так, до позамовних критеріїв, що систематизують лексичну систему, відносимо класифікацію за категоріями і предметами матеріального світу, галуззю, яка термінується, джерелом походження тощо [15, 245]. У свою чергу, мовні зв'язки поділяються на позамовні, які відображають зв'язок елементів тієї чи іншої терміносистеми із загальноживаною лексикою та елементами інших терміносистем, та внутрішньомовні, які можуть бути двох видів: парадигматичні та синтагматичні [9, 69–70].

На думку Г. С. Щура, сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках, не є системою або структурою, а володіє системою або структурою, де одні елементи знаходяться у відношеннях, а інші – у зв'язках. Так, у синтагматиці, або синтагматичних об'єктах, усі елементи пов'язані і знаходяться у відношеннях, у той час, як у парадигматиці, або парадигматичних класах, елементи знаходяться лише у відношеннях [17, 159].

Взаємозв'язок термінів базується на семантичних відношеннях, що мають логічний характер (рід – вид, частина – ціле, асоціація), але індивідуальні у тому розумінні, що відношення пов'язують завжди конкретні терміни конкретної термінології [5, 76]. А. А. Уфимцева підкреслює, що лексико-семантичну систему мови складають смислові відношення лексичних одиниць, різноплановість їхньої взаємодії один з одним (лексична парадигматика) та з елементами інших аспектів мови, а також форми та умови мовного вираження результатів семантичного варіювання словесних знаків (лексична синтагматика) [14, 26]. Таким чином, на основі парадигматичних відношень можливе групування семантичних категорій (або класів), лексем (предметність, дія тощо), лексико-семантичних парадигм слів (синонімічні, антонімічні ряди, лексико-семантичні групи слів). Лексична синтагматика розуміється як лексична поєднуваність зв'язку слів у лінійному ряду при їх функціонуванні [15, 252].

Як було зазначено вище, застосування польового підходу в лінгвістиці сприяло виокремленню декількох напрямків, серед яких переважають парадигматичний та синтагматичний (або синтаксичний). Відсутність однозначного теоретичного осмислення поняття «поле» у лінгвістиці спричиняє використання різних найменувань на позначення польових структур, як то: *функціонально-семантичне поле*, *словотвірне поле*, *лексемне поле*, *семантичне поле*, *мікро- і макрополе*, *понятійне поле*, *квазіполе* тощо [17, 21], що створює певну складність в інтерпретації тих або інших явищ як поля. У Великому енциклопедичному словнику «Мовознавство» термін «поле» визначається як сукупність мовних (головним чином лексичних) одиниць, що об'єднані спільністю змісту (іноді також спільністю формальних показників) і відображають понятійну, предметну або функціональну подібність явищ, які вони позначають [18, 380]. Для опису системних відношень у лексичній найчастіше використовується термін «лексико-семантичне поле», під яким дослідники розуміють «ієрархічну структуру множинності лексичних одиниць, що об'єднані загальним (інваріантним) значенням і відображають у мові певну понятійну галузь» [8, 3].

Загалом польова організація системи мови має такі основні характеристики:

- 1) поле складається з елементів, пов'язаних системними відношеннями;
- 2) у полі наявні як однорідні, так і різнорідні елементи;
- 3) елементи, із яких формується поле, об'єднані між собою на рівні семантики й виконують однакову функцію у мові;
- 4) поле складається щонайменше з двох мікрополів;
- 5) полю властива вертикальна організація (структура мікрополів) і горизонтальна (взаємовідношення мікрополів);
- 6) рівнева організація польової структури виражена в наявності ядерної та периферійної зон, межа яких є нечіткою; виконувани полем функції розподіляються між цими двома зонами;
- 7) елементи поля можуть одночасно належати до ядра одного поля й до периферії іншого поля чи полів;
- 8) різні поля частково перетинаються, утворюючи зони поступових переходів [11, 30–31].

На думку О. Г. Скворцова, елементи ядерної зони позначають родові поняття, у той час як елементи периферійної зони виражають видові поняття; ядро виступає інформаційним центром усього поля; для елементів ядерної зони характерним є найбільше функціональне навантаження на відміну від елементів периферійної зони [10, 44].

Р. С. Цаголова ототожнює поняття термінологічного та семантичного поля, визначаючи його як сукупність термінів або груп та підгруп термінів, якій властиві загальні інтегральні або семантичні ознаки,

що зумовлені лінгвістичними чи екстралінгвістичними факторами, які відносять терміни до певної понятійної сфери [16, 68].

Розкриваючи сутність поняття «поле», дослідники наголошують на тому, що поле для терміна-поняття є системою понять, до якої він належить, у той час як для терміна-слова поле є сукупністю інших термінів-слів, із якими він «сполучається у межах цієї науки, на базі яких формується сам і на які здійснює вплив своєю мовною формою» [12, 111].

Термінологічне поле одночасно охоплює особливості лексичного та понятійного полів. Так, за твердженням учених «при аналізі термінів слід звертатися як до лексичних, так і до понятійних полів. При цьому останні для термінів є основоположними. Без цієї позамовної підстави неможливою є побудова термінологічного поля» [12, 112].

У посібнику «Як працювати над термінологією» знаходимо твердження, що поняття будь-якої галузі знання складаються з певної сукупності трьох груп. Так, перша група охоплює поняття, специфічні для відповідної галузі знання, друга – поняття, що одночасно розглядаються й у суміжних галузях, третя складається з понять, які належать до загальнотехнічних, загальнофізичних та інших систем понять [7, 16].

Аналіз терміносистеми залізничного транспорту показує, що ядро поля формують терміноодиноці, у яких сема співвіднесення із залізничною галуззю є центральною. Основними лексемами, навколо яких формується термінополе є такі: *баласт, вагон, депо, локомотив, маршрут, міст, поїзд, рейка, світлофор, станція* тощо (Ватуля).

Периферія термінологічного поля залізничної галузі представлена міжгалузевими, загальнотехнічними та загальнонауковими термінами. Сюди ми відносимо такі терміни: *барометр, бетон, висота, витрата, габарит, гальмування, гвинт, двигун, журнал, зв'язок, клапан, коефіцієнт, кран, мазут, механізм, навантаження, насос, обладнання, об'єм, план, пристрій, рама, рессора, сигнал, сила, система, сталь, технологія, тиск, швидкість* і под. (Ватуля).

Звуження й конкретизація семантики цих термінів можливі у випадках, коли вони стають компонентами термінологічних словосполучень [6, 56]. Унаслідок цього як виразники базових понять залізничної галузі терміни можуть увійти до складу ядра термінополя або переміститися ближче до ядерної зони, наприклад: *габарит рухомого складу* – граничний поперечний (перпендикулярний до повздовжньої осі колії) контур, за межі якого не мають виходити рухомий склад і будь-які його вузли та деталі, як у завантаженому, так і в порожньому стані під час знаходження на прямій горизонтальній ділянці колії (Корнійчук, 47); *автозчепний пристрій* – ударно-тягове обладнання вагонів, призначене для зчеплення вагонів між собою та з локомотивом, для передачі та пом'якшення тягових і гальмових зусиль у поїзді (Корнійчук, 164).

Визначення польової структури становить перший етап дослідження лексико-семантичних зв'язків у термінології залізничного транспорту. Перспективним увляється подальше дослідження терміносистеми щодо окреслення тематичних груп, а також вивчення різних типів парадигматичних відношень (синонімії, антонімії, омонімії тощо), що сприятиме упорядкуванню, уніфікації й стандартизації термінології залізничного транспорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багана Ж., Таранова Е. Н. Терминообразование в языке науки : монография / Ж. Багана, Е. Н. Таранова. – М. : ИНФРА-М, 2012. – 144 с. – (Научная мысль).
2. Бланар В. О внутренне обусловленных семантических изменениях / В. Бланар // Вопросы языкознания. – М. : Издательство «Наука», 1971. – [вып. № 1 (январь – февраль)]. – С. 3–13.
3. Буянова Л. Ю. Термин как единица логоса : монография / Л. Ю. Буянова. – [3-е изд., стереотип.] – М. : ФЛИНТА : Наука, 2013. – 224 с.
4. Васильев Л. М. Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – М. : Издательство «Наука», 1971. – [вып. № 5 (сентябрь – октябрь)]. – С. 105–113.
5. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : «Высшая школа», 1987. – 104 с.
6. Дорошенко С. М. Формування та розвиток української термінології нафтогазової промисловості : дис. ... к.ф.н. : 10.02.01 – українська мова / Дорошенко С. М. – К., 2004. – 191 с.
7. Как работать над терминологией : Основы и методы [по трудам Д. С. Лотте / отв. ред. В. С. Кулебакин]. – М. : «Наука», 1968. – 75 с.
8. Новиков Л. А. Семантическое поле как лексическая категория / Л. А. Новиков // Теория поля в современном языкознании : тез. докл. – Уфа : БГУ, 1991. – Ч. 1. – С. 3–7.
9. Сергеевнина В. М. Принципы системного анализа терминов / В. М. Сергеевнина // Термин и слово / [редкол. : Борисова М. Б., Головин Б. Н. (отв. ред.), Горшков А. И. и др.]. – Горький. – [вып. I (7)] – 1978. – С. 65–74.
10. Скворцов О. Г. Методы исследования лексических систем / О. Г. Скворцов. – Екатеринбург : Изд-во АМБ, 2001. – 142 с.
11. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 138 с.

12. Суперанская А. В. Общая терминология : Вопросы теории / Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. / отв. ред. Т. Л. Канделаки. – [изд. 6-е]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 248 с.
13. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) / А. А. Уфимцева. – М. : Издательство АН СССР, 1965. – 288 с.
14. Уфимцева А. А. Проблемы системной организации лексики : автореф. дисс. на соискание уч. степени доктора филол. наук : спец. 10.677 Теория языкознания / А. А. Уфимцева. – М., 1970. – 30 с.
15. Уфимцева А. А. Слово в лексико- семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.
16. Цаголова Р. С. Лексико-семантические особенности политико-экономической терминологии / Р. С. Цаголова. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1985. – 147 с.
17. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 256 с.
18. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Корнійчук – Корнійчук М. П. Технологія галузі і технічні засоби залізничного транспорту : підручник / Корнійчук М. П., Липовець Н. В., Шамрай Д. О. – [2-ге видання, виправлене]. – Ч.1. – К. : «Дельта», 2008. – 504 с.

Ватуля – Ватуля Л. П. Російсько-український словник залізничних термінів / Л. П. Ватуля, В. С. Фоменко / за ред. Ю. В. Соболева. – [2-ге вид., випр. та доповн.]. – К. : Транспорт України, 2000. – 484 с.

В статтє определены основные направления исследования терминосистем; охарактеризованы особенности полевого подхода к изучению системных отношений в языке; раскрыто понятие «лексико-семантическое поле» и «терминологическое поле» и очерчены их характеристики; исследовано полевою структуру железнодорожной терминологии украинского языка.

Ключевые слова: термин, терминология, терминосистема, семантические отношения, лексико-семантическое поле, терминологическое поле, ядро и периферия терминопля.

In this paper the main directions of terminological system study have been determined; the peculiarities of field approach to study of system relations in language have been characterized; the concepts of «lexical-semantic field» and «terminological field» have been revealed and their main characteristics have been pointed; the field structure of the Ukrainian railway terminology has been examined.

Key words: term, terminology, terminological system, semantic relations, lexical-semantic field, terminological field, core and periphery of terminological field.